

A népek börtönéből a nemzeti függetlenség felé

Hatvan évvel ezelőtt zárult le az a történelmi folyamat, amelynek epilógusaként az elnyomott népek forradalmi harca véget vetett az európai kontinensen már anakronisztikusan ható „népek börtönének“, a soknemzetiségű Habsburg-birodalomnak. Egy évvel előbb juttatta hasonló sorsra az első szocialista forradalom az „Európa csendőre“ jelzővel illetett cári abszolutizmust. Kezdet és vég közé zárt évszázadok történései sok eltérő, de talán több azonos vonással rajzolták ki a két birodalom arculatát. Közös eredőjük az európai történelmi fejlődés egyenes következménye. Ugyanis míg földrészünk nyugati felében a polgári nemzetek kialakulása együtt járt a nemzeti államok létrejöttével, Kelet-Európában az adott viszonyok soknemzetiségű birodalmak keletkezéséhez vezettek. Ez nemcsak sajátos szint kölcsönzött e térség országainak, hanem hosszú időre hátrányosan befolyásolta az illető népek életútjának alakulását, rengeteg akadályt gördített nemzeté formálódásuk útjába és nemzeti államok megteremtése elé. Ezeknek a népeknek az életében csak több mint másfél évszázad múlva következett be az a fordulat, amelyet Milton, az angolok nagy költője és gondolkodója a polgári forradalom hajnalára érkezett Anglia esetében úgy fogalmazott meg, hogy egy álmából ébredő erőteljes vitézhez hasonló nemzet követeli jogait.

A XIX. század elejére a polgári fejlődés s az ezzel járó politikai és kulturális kibontakozás a kelet-európai térség népeinél is magával hozta a nemzeti öntudat kikristályosodását s a nemzeti mozgalmak megindulását. A folyamatot nem volt képes megakadályozni a Szent Szövetség égisze alatt szőtt metternichi politika semmilyen cselszövése vagy durva fellépése sem. A nemzeti mozgalmak térhódításával, célkitűzéseik egyre világosabbá és határozottabbá válásával egyenes arányban lett a nemzeti kérdés a Habsburg-monarchia egyik központi problémájává.

Bonyolulttá tette a kérdést, hogy a kelet-európai térségben kialakult három nagy soknemzetiségű állam: Ausztria, Oroszország, Törökország nagyszámú nemzetet és nemzetiséget zárt határai közé, köztük olyanokat, amelyeknek a Habsburg-monarchiával például szomszédos nemzeti államuk is volt. Ezek esetében úgyszólván semmilyen eredménnyel nem jártak a beolvasztásra és elnemzetietlenítésre tett kísérletek, mert a népi tudat, majd nemzeti érzés hatástalanná tette őket. Nem véletlen, hogy éppen ezeknél a népeknél (románok, szerbek) jelentkezik leghamarabb és fokozott intenzitással a nemzeti mozgalom.

Az amúgy is nehezen áttekinthető állapotokat még tovább bonyolítja az, hogy az említett soknemzetiségű birodalmakban voltak nemzetek, amelyek régebbi államiságuk keretei között igyekeztek megteremteni független nemzeti államukat, jóllehet e területen más, ugyancsak a nemzeti eszmétől fűtött népek is éltek. Ez az ellentmondásos és a konfliktusok egész sorának lehetőségét magában rejtő állapot utat nyitott a központi hatalomnak a különféle manipulációk alkalmazására a nemzeti törekvésekkel szemben.

Erre az állapotra alapozva dolgozták ki a Habsburg-birodalom vezető körei a „divide et impera“ kormányzási elvet, amely csak a monarchia fenntartására törekedett, és amelyben semmiféle szerephez nem jutott a nemzeti probléma. A nemzeti gondolatban egyenesen a monarchia felbomlásának csiráját látták. Metternich azon a nézetben volt, hogy a monarchia nemzetének nincs joguk egységes nemzeti államokat létrehozni. Csupán a nemzetek kulturális mozgalmának létjogosultságát ismerte el, és következetesen vigyázott arra, hogy ez ne csapjon át politikai mozgalomba. „Amíg szlávizmus, pánszlávizmus és illirizmus a nemzetiség természetes fejlesztése mellett maradnak, addig a kormány feladata abban áll, hogy ezeket a tendenciákat megfigyelje. Ha ellenben túlfűtött és félrevezetett fejek kerítik hatalmukba ezeket a magukban véve természetes, ártalmatlan tendenciákat, és azokat vétkes, sőt hazaáruló utakon mozdítják elő, akkor más feladatot kell a kormánynak betöltenie: ilyen üzelmeket szükség esetén nyomtatékkal le kell gyűrti“ — írja Metternich 1843 januárjában Joseph Sedlnitzkinak, a bécsi rendőri hivatal akkori elnökének, az osztrák reakció egyik fő képviselőjének küldött jegyzékében.

Még ugyanabban az évben Metternich a császárhoz küldött levelében a „divide et impera“ politika új formáját javasolta. A nagyarányú nemzeti ellentétek szitása helyett jobbnak látta, ha a kormány azokat egyensúlyba hozza. A nemzeti

mozgalmak ugyanis kezdtek veszélyessé válni. Megtalálták az utat a haladó erők felé, s a magyar nemzeti mozgalomhoz hasonló irányba fejlődtek, s vele azonos célokat tűztek maguk elé. Nem véletlenül jutott József nádor a 48-as forradalom előtt néhány évvel arra a következtetésre, hogy „az illirizmus közeli rokona az ultra magyarizmusnak, hogy Gajt jogosan horvát Kossuthnak lehetne nevezni, hogy azonos úton haladnak s azonos eszközökkel törekednek dolgaikat előmozdítani”.

A XIX. század első felében még sem L. Gaj, sem pedig kortársa, Jovan Draškovič gróf, aki 1832-ben röpiratban fejti ki jövőre vonatkozó nézeteit, nem jut el a független nemzeti állam gondolatáig. Olyan szláv állam létrehozását indítványozták csupán, ami Horvátországból, Szlavóniából, Dalmáciából és Fiuméből állana, megmaradva a Habsburg-monarchia keretei között, de a hatalmat a király nevében a bán gyakorolná, és a hivatalos nyelv latin helyett az illir lett volna. A bécsi udvari körökben azonban még így is kísért a veszély — és nem alaptalanul —, hogy a területi és nyelvi egységet teremtő nemzeti mozgalom magasabb szinten való kibontakozásához.

Hasonló egységtörekvésekkel találkozunk a monarchia többi népeinél is. A románok esetében ez az irányzat még erőteljesebb. Itt már az előbbi századokban fennálló szoros gazdasági kapcsolatok Erdély, Havasalföld és Moldva között kedvező talajul kínálkoznak a kulturális, majd politikai jellegű kapcsolatok szélesítéséhez a különböző nemzetrészek között. A negyvennyolcas nemzedék már eljut a nemzeti egység szükségességének gondolatához, s a forradalom alatt meg is fogalmazza annak programját. Bizonyos sajátos vonásokkal ezek a szimptomák figyelhetők meg a török uralom alatt élő szerbek és a magyarországi területeken élő délszlávok közötti viszonyban. A nemzeti kibontakozás gyorsan teret hódít a cseh és a szlovák nép körében is.

A nemzeti mozgalom érlelődése a XIX. század negyvenes éveitől már európai méretű változásokat körvonalazott. Az átalakulás azonban önmagától nem mehetett végbe. A fennálló viszonyokat mindenütt a feudális-abszolutista állam hatalmi szervezete és fegyveres ereje védelmezte. A nemzeti mozgalom csak akkor számolhatott a sikeres próbálkozás reményével, ha a hatalommal szemben erőszakkal lép fel.

Ez a kísérlet 1848-ban be is következett. A magyar forradalom fegyveres eszközökkel próbálta győzelemre vinni a nemzeti felszabadulás ügyét. Erre az útra sodródtak a román forradalmárok is. A szláv népek 1848 júniusában Prágában sorra kerülő kongresszusa viszont Palacký cseh történész erőfeszítéseinek eredményeként azt a javaslatot tette magáévá, hogy Ausztria alakuljon át államszövetséggé, vagyis ez a tanácskozás az ausztrószlávizmus hívéül szegődött. Egyes népek eljutottak tehát addig a felismerésig, hogy a soknemzetiségű monarchia szét is bontható, mások pedig beérték volna a föderatív átalakítással.

Ezek a mozgalmak azonban a már említett ellentmondások szövevénye miatt nem jutnak közös mederbe. Ebben, a már egyre fontosabbá váló politikai tényezők mellett nagy szerepe volt a társadalmi és gazdasági síkon feszítő ellentmondásoknak is. Erdély, Szlovákia vagy Horvátország agrár vidékein például, ahol a feudális viszonyok uralkodtak, a földterületek aránytalan eloszlása következtében a magyar nagybirtokosok, valamint a román és a szlovák parasztok közötti osztályharc nemzeti tartalommal telítődött, s a magyar földesurak elleni harc formáját öltötte. Továbbá, már 48 előtt kiéleződött az ellentét az egyes területek uralkodó osztályai és a nemzetiségek kialakuló burzsoáziája között, amelyet kirekesztettek a politikai életből, s hátrányos helyzetben tartottak gazdasági téren is. A nemzetiségek burzsoáziája és értelmisége aktív harcba kezdett, hogy a néptömegeket felsorakoztassa az idegen oligarchiával szemben.

Ilyenformán a nemzeti törekvések valóra váltásáért indított harcban két front alakult ki, illetve kétféle nacionalizmus tört magának utat: a magyar nemzeti-polgári nacionalizmus a Habsburgok ellen irányul, de ugyanakkor összecsap a nemzetiségek polgári-értelmiségi nacionalizmusával is. E kétféle nacionalizmus céljaiban és intenzitásában erősen hasonlított egymáshoz, s végeredményben mindkettő haladó célokat követett. De az adott, sajátos történelmi körülmények, a nemzeti mozgalmak vezetőinek ideológiai-politikai felfogásában mutatkozó eltérések és nem utolsósorban az egységes polgári jellegű vezetőerő hiánya utat nyitott a „divide et impera” politika alkalmazásának.

Első nagy fellángolásuk alkalmával a nemzeti mozgalmak a délkelet-európai térségben nem jutottak célba. A Habsburg-birodalom részét egymáshoz kötő kapcsolatok azonban meglazultak, s csak idő kérdése volt, hogy mikor szakadnak szét.

A vége felé tartó folyamat a polgári fejlődés előrelépésével mindjobban felgyorsult. Ezt nem lehetett leplezni még a statisztikusok azon adataival sem, miszerint a Habsburg-monarchia 600 000 km²-re rúgó területével, több mint 50 millió főt számláló lakosságával és milliós hadseregével Európában Németország és Orosz-

ország mögött a harmadik nagyhatalom. A nagyhatalmi partnerek Ausztriáról alkotott véleménye is ellentmond a statisztikusok optimista kalkulációi mögé rejtett valóságnak. III. Napóleon felesége, Eugenia császárne szerint például nem érdemes szövetséget keresni ezzel az országgal, hiszen az összeomlás felé tart. II. Sándor cár Ausztriáról alkotott véleménye — még ha ennek megfogalmazásában a bécsi udvar külpolitikája miatti elégedetlenség is befolyásolta — sem hízolgó. Egy alkalommal a Habsburg-birodalmat hullának nevezte, amelyről a végtagok rövidesen le fognak szakadni. Az angol államférfiak pedig kertelés nélkül kinyilvánítják, hogy Ausztria már nem képes betölteni azt a funkciót, amelyet korábban az európai politikai egyensúly fenntartásában teljesített. A bécsi udvar irányában régebben lojálisnak mutatkozó Palacký, akinek ausztroszlovák programja az 1867. évi kiegyezéssel zátonyra futott, s emiatt a cseh polgárság orosz orientációt keres, azt hangoztatja, hogy „Voltunk Ausztria alatt, és leszünk utána is“.

A századfordulóra az Osztrák—Magyar Monarchia kül- és belpolitikájának fő motívuma gátat vetni az egyre fenyegetőbbé váló széthúzó erőknek. A balkáni térhódításra irányuló erőfeszítések is végső soron e politika jegyében születtek. A dualista rendszer ahelyett, hogy megoldást keresett volna az akut politikai válságra, intézkedéseivel a nemzetiségi mozgalmak további kiéleződését idézte elő.

E mozgalmak fellendülésében az is közrejátszott, hogy a kapitalizmus rohamos fejlődése következtében megerősödő nemzeti burzsoázia a gazdasági súlyukkal arányban lévő politikai pozíciókat akartak kivívni maguknak. A korábban „trializmust“ szorgalmazó, majd politikai passzivitásba vonuló „öreg csehek“ kezéből például a parlamenti harcot szorgalmazó „ifjú csehek“ pártjának kezébe megy át a vezetés. Ez a csoport sokkal határozottabban lép fel a nemzeti érdekek védelmében. Az 1897-ben megalakuló Szlovák Nemzeti Párt is a nemzetiségek egyenjogúságát követelte. Az 1905-ben, az általános választójogért folytatott harc során elmélyülő válság eseményei (brnói és más városokbeli heves tüntetések) jelzik, hogy a cseh haladó erők nem csupán az általános választójog kivívásáért, hanem a cseh nép társadalmi és politikai szabadságáért álltak csatasorba. Az első világháború előtti években a Habsburgokkal szembenálló ellenzék tovább radikalizálódott. A Haladó Párt köré csoportosuló elemek T. G. Masaryk és E. Beneš vezetésével, túlhaladva korábbi autonomista álláspontjukat, a háború kirobbanása után az Osztrák—Magyar Monarchia széttűzésének jelszavát teszik magukévá.

Bosznia-Hercegovina ugyancsak a válság jegyében élt. A liberális burzsoázia és értelmiség szöcsöve, *A Nép* című újság kiadja a jelszót: „A Balkánt balkáni népeknek.“ Bosznia-Hercegovina 1908. évi annektálása még feszültebbé tette az amúgy is forró légkört, és újabb lendületet adott a felszabadító harcnak. 1905-ben megalakult a Horvát Republikánus Párt, és létrehozták a horvát-szerb bizottságot, amely a két ország egyesülését követelte. Galíciában is élénk mozgalom indult — különösen az 1905. évi orosz polgári demokratikus forradalom kirobbanása után — mind az idegen elnyomás, mind a lengyel pánok politikája ellen.

A politikai aktivitás válik a monarchiában élő román polgári és értelmiségi körök tevékenységének vezérmotívumává is. Az aktív politika különösen a Memorandum-per utáni időszakban kapott egyre nagyobb hangsúlyt. Ezek a körök a parlamenti lehetőségek kihasználásával, a népi tömegek mozgósításával, Románia politikai-kulturális tényezőivel való szoros együttműködés megteremtésével igyekeztek győzelemre juttatni nemzeti törekvéseiket. A Román Nemzeti Párton belül is jelentkezett radikális irányzat, mely az egységes nemzeti állam eszméjét tette magáévá.

Ugyanakkor hódított teret a főleg értelmiségi körökben erősödő magyar polgári radikális irányzat. A *Husodik Század* köré csoportosuló, Jászi Oszkár vezette radikális értelmiségiek és a Galilei-körbe tömörülő, főleg egyetemi hallgatók felismerték, hogy a nemzeti kérdés megoldása nem szakítható el az általános demokratizálási folyamatától. A radikálisok sikraszálltak a jogegyenlőség védelméért, s polgári demokratikus alapon való együttműködést szerettek volna a nemzetiségekkel képzíteni. Ez a politikai koncepció tette lehetővé, hogy a Jászi Oszkár képviselte polgári radikalizmus szoros kapcsolatba kerüljön a V. Goldis, Št. Pop Cicio, V. Lucaciu képviselte román mérsékelt radikálisokkal. A demokratikus együttműködés gondolata vitte V. Goldist a haladó szellemű nagyváradi Darwin-körbe, amelynek részére kimerítő értekezést írt a nemzeti kérdésről.

A monarchia különböző színezetű politikai körei 1900 és 1918 között számos megoldással kísérleteztek a birodalom egységét fenyegető veszély elhárítására. Ekkor láttak napvilágot az Otto Bauer és Karl Renner javasolta elképzelések, miszerint az önrendelkezési jogot kulturális autonómiával helyettesítsék. Kidolgozzák a „föderális“, a „Mitteleuropa“ és a „trialista“ terveket, de ezek mindegyike a birodalom egységének megőrzését szorgalmazza, s így szembekerül az objektív történelmi fejlődés ama tendenciájával, amely a nemzeti államok kialakulását követelte.